

नेपाली शब्दसागरको कोशवैज्ञानिक अध्ययन

रामप्रसाद अधिकारी

परीक्षा क्रमाङ्क : २८१७२८/०६७

त्रि.वि. दर्ता नं. ९-२-४११-८३-२००५

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग,
स्नातकोत्तर तह, द्वितीय वर्षको नेपा.शि ५९८ को पाठ्यांशको प्रयोजनका
निम्ति प्रस्तुत

शोधपत्र

२०६९

नेपाली भाषा शिक्षा विभाग

त्रि.वि., कीर्तिपुर

निर्देशकको सिफारिस पत्र

नेपाली भाषा शिक्षा विभाग अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको नेपाली भाषा शिक्षा विषयको नेपा.शि. ५९८ पाठ्यांशको प्रयोजनार्थ प्रस्तुत नेपाली शब्दसागरको कोशवैज्ञानिक अध्ययन शीर्षकको शोधपत्र शोधार्थी रामप्रसाद अधिकारीद्वारा मेरो निर्देशनमा तयार पारिएको हो । अत्यन्त परिश्रम र लगनशीलताका साथ तयार पारिएको प्रस्तुत शोधपत्रको मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

.....
उपप्रा. केशव भुसाल

(शोध निर्देशक)

नेपाली भाषा शिक्षा विभाग

शिक्षाशास्त्र सङ्काय

त्रि.वि., कीर्तिपुर

मिति: २०६९/४/५

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
शिक्षाशास्त्र सङ्काय
नेपाली भाषा शिक्षा विभाग
कीर्तिपुर

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली भाषा शिक्षा विभागका छात्र रामप्रसाद अधिकारीले स्नातकोत्तर (एम.एड.) तहमा नेपाली विषयको नेपा.शि. ५९८ पाठ्यांशको प्रयोजनार्थ प्रस्तुत गर्नुभएको नेपाली शब्दसागरको कोशवैज्ञानिक अध्ययन शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर उपाधिका लागि उपयुक्त भएकाले स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

क्र.सं.	नाम	हस्ताक्षर
१.	प्रा.डा. सुषमा आचार्य (विभागीय प्रमुख)
२.	प्रा.डा. पारसमणि भण्डारी (अध्यक्ष : विषय समिति)
३.	सहप्रा.डा. यादवप्रकाश लामिछाने (शोध विशेषज्ञ)
४.	उपप्रा. केशव भुसाल (शोध निर्देशक)

मिति : २०६९/०४/२३

कृतज्ञताज्ञापन

नेपाली शब्दसागरको कोश वैज्ञानिक अध्ययन शीर्षकको प्रस्तुत शोधकार्य त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय स्नातकोत्तर तह नेपाली भाषा शिक्षा विभाग अन्तर्गत दोस्रो वर्षको नेपा.शि. ५९८ पाठ्यांशको प्रयोजनका लागि तयार पारिएको छ । शोधकार्यले कुनै पनि अध्ययनमा देखा परेका नवीन मान्यतालाई वस्तुपरक रूपमा प्रस्तुत गर्दछ । यसर्थ शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा विभिन्न विद्वान, संघसंस्था तथा व्यक्तित्वहरूबाट सहयोग प्राप्त भएको छ जसप्रति म कृतज्ञ छु । साथै, यस शोधकार्यका लागि अनुमति प्रदान गर्ने नेपाली भाषा शिक्षा विभागप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

यस शोधकार्यमा शीर्षक छनोटदेखि अन्तिम रूप प्रदान गर्ने समयसम्म अनवरत रूपमा आफ्नो अमूल्य समय प्रदान गरेर समुचित निर्देशन एवम् उत्साहवर्धक प्रेरणा प्रदान गर्नुहुने शोध निर्देशक श्रद्धेय गुरु उपप्राध्यापक केशव भुसालप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । आफ्नो व्यस्त समयका बावजुत पनि यस शोधकार्यका लागि आवश्यक सहयोग उपलब्ध गराउनु हुने नेपाली शब्दसागरका सम्पादक वसन्तकुमार शर्मा प्रति उच्च आभार प्रकट गर्दछु । शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा आवश्यक सल्लाह र सुझाव प्रदान गर्नुहुने प्रा.डा. पारसमणि भण्डारी, प्रा.डा. रामचन्द्र लम्साल, सहप्रा.डा. यादवप्रकाश लामिछाने, श्री राजेन्द्र खनाल, विभागीय प्रमुख प्रा.डा. सुषमा आचार्य तथा तारा अधिकारीप्रति पनि हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु ।

मेरो जीवनको हरेक क्षेत्रमा अनवरत प्रेरणा तथा हौसला प्रदान गर्नुहुने मेरा पुजनीय बुवा मुमराज शर्मा, आमा यमादेवी शर्मा, अंकल खेमराज शर्मा, आण्टी राधा अधिकारी, भाई विष्णु अधिकारी र बहिनी मञ्जु अधिकारीप्रति सदैव ऋणी रहने छु । साथै, अङ्कल आशिष धितालको प्रेरणा र हौसला सदैव स्मरणीय रहने छ । मेरो शैक्षिक क्रियाकलापमा मनोवैज्ञानिक वातावरण सिर्जना गरिदिने दाई बुद्धिसागर पौडेल तथा भाईहरु मिनराज पौडेल, ऋषि भट्टराई र आत्मिय मित्रहरू निलु कार्की, लेखनाथ खनाल, देवेन्द्र पौडेल, कल्पना खनाल, चन्द्र गुरुङ लगायतका सबै शुभचिन्तकहरू प्रति हार्दिक धन्यवाद टर्क्याउँछु ।

अन्त्यमा शोधपत्रको शुद्ध टङ्कनमा सहयोग पुऱ्याउने 'जी' कम्प्युटर सेन्टरका जीतेन महर्जनलाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

शोधार्थी

रामप्रसाद अधिकारी

शोधसार

शोध शीर्षक	:	नेपाली शब्दसागरको कोशवैज्ञानिक अध्ययन
शोधार्थी	:	रामप्रसाद अधिकारी
शोध निर्देशक	:	उपप्रा. केशव भुसाल
विभाग/क्याम्पस	:	नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, विश्वविद्यालय क्याम्पस, त्रि.वि., कीर्तिपुर
शैक्षिक वर्ष	:	२०६५-२०६७
पृष्ठ सङ्ख्या	:	९१+१६
जम्मा परिच्छेद	:	आठ

शोध प्रक्रिया

प्रस्तुत शोधकार्यलाई नेपाली शब्दसागरको प्रविष्टि, अर्थ विधान तथा शब्दसागरको मूल्याङ्कन गर्ने जस्ता उद्देश्यमा केन्द्रित भएर सम्पन्न गरिएको छ।

प्रस्तुत शोधमा मूलतः पुस्तकालयीय विधिको उपयोग गरिएको छ। सामग्री सङ्कलनको क्रममा नेपाली शब्दसागरलाई नै मूल आधार बनाइएको छ। त्यसका साथै नेपाली शब्दकोश परम्पराको अध्ययन गर्दै नेशसाका सम्बन्धमा विभिन्न व्यक्तिहरूबाट गरिएका विश्लेषणलाई पनि सहयोगी सामग्रीका रूपमा लिइएको छ। जसमा कोशवैज्ञानिक मान्यताहरूलाई मुख्य आधार बनाउँदै प्रविष्टि चयन, प्रविष्टि विधान तथा अर्थविधानका आधारमा नेशसाको व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ। नेपाली एकभाषी कोशको परम्परा केलाउँदै अन्य कोशको सापेक्षतामा नेशसाले पुऱ्याएको योगदानको मूल्याङ्कन पनि यस अध्ययनमा गरिएको छ।

शोध निष्कर्ष

प्रस्तुत शोध अध्ययनका मुख्य निष्कर्षहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

१. नेशसा शब्दहरूको प्रविष्टि तथा व्यापक क्षेत्र समेटेका दृष्टिले अहिले सम्मकै बृहत आकारको कोश हो।

२. यसले नेपाली भाषाका बृहत क्षेत्रहरूलाई समावेश गरेको छ । यस आधारमा नेशालाई आधुनिक सन्दर्भपरक कोश मान्न सकिन्छ ।
३. शब्दहरूको अर्थविधानलाई हेर्दा अत्यन्त छोटो विधि प्रयोग गरिएकाले कोशलाई भद्दा बनाएको छैन र अर्थमा पर्याय विधिको उपयोगले पर्यायवाची कोशको स्वरूप पनि यसले धारण गरेको छ ।
४. कोशले कथ्य बोली, बालबोली, स्थानीय भेद, भाषिकाका शब्द र संस्कृतका शब्दहरूलाई पनि समावेश गरेको हुँदा कोशमा विन्दुमा सिन्धु अटाएको महसुस गर्न सकिन्छ ।
५. नेपाली भाषाको जननी भाषा संस्कृत भाषा भए पनि यो खस प्राकृत हुँदै विकसित भएको हो । नेशाले प्राकृत भाषाबाट स्रोत पहिल्याइ यसले नयाँ खुराक प्रदान गरेको छ ।
६. नेशासा बृहत आकारको सन्दर्भपरक कोश भएकाले विविध विषय क्षेत्रका अध्येता तथा शैक्षणिक दृष्टिले कोश उपयोगी देखिन्छ ।

सङ्क्षेप सूची

इ.सं.	:	इस्वी सम्वत्
त्रिवि	:	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नेबको	:	नेपाली बगली कोश
नेभाप्रस	:	नेपाली भाषा प्रकाशनी समिति
नेराप्रप्र	:	नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान
प्रनेश	:	प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश
सनेको	:	सङ्क्षिप्त नेपाली कोश
वि.सं.	:	विक्रम सम्वत्

व्यक्तिवृत्त

रामप्रसाद अधिकारी
मोतिपुर-४, कपिलवस्तु
फोन नं.- ९८४९३८८४३०
इमेल : bibeki_ramu@yahoo.com
हाल: कीर्तिपुर-१८, काठमाडौं ।

व्यक्तिगत विवरण

जन्ममिति : २०४३-१०-१०
लिङ्ग : पुरुष
राष्ट्रियता : नेपाली
भाषा : नेपाली, अङ्ग्रेजी, हिन्दी, थारु
रक्त समूह : B⁺

शैक्षिक योग्यताको विवरण

२०६६-२०६८ : स्नातकोत्तर तह नेपाली शिक्षा (प्रथम श्रेणी), विश्वविद्यालय क्याम्पस, कीर्तिपुर ।
२०६२-२०६५ : स्नातक तह नेपाली शिक्षा (द्वितीय श्रेणी), सिद्धार्थ क्याम्पस, वाणगङ्गा, कपिलवस्तु ।
२०५९-२०६२ : उच्च माध्यमिक तह, नेपाली र गणित शिक्षा (द्वितीय श्रेणी) सिद्धार्थ क्याम्पस, वाणगङ्गा, कपिलवस्तु ।
२०५८ : प्रवेशिका तह, ऐच्छिक अतिरिक्त गणित (द्वितीय श्रेणी), कपिलवस्तु विद्यामन्दिर माध्यमिक विद्यालय, कपिलवस्तु ।

कार्य अनुभव

२०६७ : सम्पादकमा निर्वाचित, सम्प्रेषण अङ्क ७, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुर ।
२०६५ : पत्रकारिता, मेचिकाली राष्ट्रिय दैनिक, बुटवल, रूपन्देही ।
२०६४ : संस्थापक अध्यक्ष, आँकुरा साहित्य दर्पण, सिद्धार्थ क्याम्पस, वाणगङ्गा कपिलवस्तु ।
२०६४ : प्रधान सम्पादक, आँकुरा त्रैमासिक साहित्यिक पत्रिका, सिद्धार्थ क्याम्पस, कपिलवस्तु ।
२०६४ : फोकल टिचर, विद्यालय क्षेत्र पूर्ण सरसफाई अभियान, श्री जननी निम्न माध्यमिक विद्यालय, कपिलवस्तु ।
२०६४ : संस्थापक कोषाध्यक्ष, विकास र समानताका लागि सामाजिक अभियान-नेपाल, कपिलवस्तु ।
२०६३ : संस्थापक सचिव, सिर्जनशील साहित्य समाज, कपिलवस्तु ।
२०६३-०६४ : सम्पादक, साहित्य सागर वार्षिक पत्रिका, अङ्क १ र २, सिर्जनशील साहित्य समाज, कपिलवस्तु ।
२०६२-०६४ : शिक्षक, निम्न माध्यमिक तह, तृतीय श्रेणी, श्री जननी निम्न माध्यमिक विद्यालय, कपिलवस्तु ।

सीपहरू

आधारभूत कम्प्युटर तालिम, ग्यालेक्सी कम्प्युटर इन्स्टिच्यूट, बुटवल, रूपन्देही ।
प्रवीणता पत्रकारिता तालिम, नेपाल प्रेस इन्स्टिच्यूट, बुटवल, रूपन्देही ।

विषयसूची

पृष्ठ

परिच्छेद एक

शोध परिचय

१-४

१.१	शोध शीर्षक	१
१.२	शोधप्रयोजन	१
१.३	समस्याकथन	१
१.४	शोधकार्यका उद्देश्यहरू	२
१.५	अध्ययन विधि	२
१.६	सीमाङ्कन	३
१.७	अध्ययनको औचित्य	३
१.८	शोधपत्रको रूपरेखा	४

परिच्छेद दुई

पूर्वकार्यको समीक्षा

५-१६

२.१	विषयप्रवेश	५
२.२	नेपाली शब्दकोशसँग सम्बन्धित पूर्वकार्यको अध्ययन	५
२.३	नेपाली शब्दसागरसँग सम्बन्धित पूर्वकार्यको अध्ययन	१०
२.४	सारांश	१६

परिच्छेद तीन

सैद्धान्तिक अवधारणा

१७-३८

३.१	विषयप्रवेश	१७
३.२	कोश सम्पादन प्रक्रिया	१८
३.३	प्रविष्टि चयन	२०
३.३.१	प्रचलित शब्द	२०
३.३.२	अप्रचलित शब्द	२१
३.३.३	पारिभाषिक तथा प्राविधिक शब्द	२१
३.३.४	सम्बन्धपरक शब्द	२२
३.३.५	रिक्त शब्द	२२
३.३.६	समस्त शब्द	२२
३.३.७	उखानटुक्का र उद्धरण	२३
३.३.८	व्यक्तिवाचक शब्द	२३
३.३.९	समुच्चयात्मक अभिव्यक्ति	२४
३.३.१०	सङ्क्षेप तथा परिवर्णी शब्द	२५
३.३.११	निपात	२५

३.४	प्रविष्टि विधान	२५
३.४.१	वर्णविन्यास	२६
३.४.२	उच्चारण	२७
३.४.३	व्याकरण निर्देश	२७
३.४.४	स्रोत	२८
३.४.५	व्युत्पत्ति	२८
३.५	अर्थविधान	२९
३.५.१	परिभाषीकरण	३०
३.५.२	पर्याय	३१
३.५.३	विपर्याय	३२
३.५.४	समावेशी	३२
३.५.५	उदाहरण	३३
३.५.६	बीजक	३४
३.५.७	विवृति	३५
३.५.८	नीडन	३५
३.५.९	प्रतिनिर्देश	३७
३.५.१०	चित्राङ्कन	३७
३.६	सारांश	३८
	परिच्छेद चार	
	नेपाली एकभाषी कोश परम्परा र नेपाली शब्दसागर	३९-५०
४.१	विषयप्रवेश	३९
४.२	नेपाली कोश निर्माणको परम्परा	४०
४.३	नेपाली एकभाषी कोश परम्परा	४०
४.४	नेपाली एकभाषी कोशपरम्पराका प्रतिनिधि शब्दकोशहरू	४४
४.४.१	नेपाली बगली कोश (१९५८)	४४
४.४.२	सङ्क्षिप्त नेपाली कोश (२००७)	४४
४.४.३	नेपाली शब्दकोश (२०१५)	४५
४.४.४	नेपाली बृहत शब्दकोश (२०४०)	४५
४.५	नेपाली शब्दसागर निर्माणको पृष्ठभूमि	४५
४.६	नेपाली शब्दसागरको सङ्क्षिप्त परिचय	४७
४.७	सारांश	५०

परिच्छेद पाँच

प्रविष्टिका दृष्टिले नेपाली शब्दसागरको अध्ययन

५१-७१

५.१	विषयप्रवेश	५१
५.२	प्रविष्टि चयनका दृष्टिले शब्दसागरको अध्ययन	५१
५.२.१	प्रचलित शब्द	५२
५.२.२	अप्रचलित शब्द	५३
५.२.३	पारिभाषिक तथा प्राविधिक शब्द	५४
५.२.४	सम्बन्धपरक शब्द	५५
५.२.५	रिक्त शब्द	५६
५.२.६	समस्त शब्द	५७
५.२.७	उखान टुक्का र उद्धरण	५८
५.२.८	व्यक्तिवाचक शब्द	५९
५.२.९	समुच्चयात्मक अभिव्यक्ति	६०
५.२.१०	सङ्क्षेप तथा परिवर्णी शब्द	६०
५.२.११	निपात	६१
५.३	प्रविष्टि विधानका दृष्टिले शब्दसागरको अध्ययन	६२
५.३.१	वर्णविन्यास	६२
५.३.२	उच्चारण	६६
५.३.३	व्याकरण निर्देश	६६
५.३.४	स्रोत	६८
५.३.५	व्युत्पत्ति	७०
५.४	सारांश	७०

परिच्छेद छ

अर्थविधानका दृष्टिले नेपाली शब्दसागरको अध्ययन

७२-८०

६.१	विषयप्रवेश	७२
६.२	परिभाषीकरण	७२
६.३	पर्याय	७३
६.४	विपर्याय	७४
६.५	समावेशी	७४
६.६	उदारहण	७५
६.७	बीजक	७७
६.८	विवृति	७८
६.९	नीडन	७८

६.१० प्रतिनिर्देश	७९
६.११ चित्राङ्कन	८०
६.१२ सारांश	८०
परिच्छेद सात	
नेपाल एकभाषी कोश परम्परामा शब्दसागरको मूल्याङ्कन	८१-८७
७.१ विषयप्रवेश	८१
७.२ नेपाली शब्दसागरका विशेषताहरू	८३
७.३ नेपाली शब्दसागरका मुख्य उपलब्धिहरू	८५
७.४ नेपाली शब्दसागरका आलोचनात्मक पक्षहरू	८५
७.५ सारांश	८६
परिच्छेद आठ	
उपसंहार	८८-९१
८.१ विषयप्रवेश	८८
८.२ निष्कर्ष	८८
८.३ सुझावहरू	९०
८.४ भावी अध्ययनका लागि सम्भावित शीर्षकहरू	९१
सन्दर्भग्रन्थ सूची	
व्यक्तित्व	